

ЧОРНОЛАКОВА КЕРАМІКА З ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ГОРОДИЩА БУЛГАНАК*

Представлено чорнолакову кераміку III—II ст. до н. е. з розкопок Булганакського городища і зроблено спробу її інтерпретації та датування.

К л ю ч о в і с л о в а: Крим, еллінізм, пізньоскіфське городище, чорнолакова кераміка.

Чорнолакова кераміка — досить рідкісна категорія знахідок на пізньоскіфських пам'ятках. Такий посуд виготовляли в гончарних майстернях Аттики та інших центрах керамічного виробництва, і поряд з іншими предметами торгівлі він потрапляв до скіфського населення Криму. Єдина стаття, де розглядається чорнолаковий посуд з пізньоскіфської пам'ятки (Неаполь Скіфський), присвячена окремому комплексу другої половини II ст. до н. е. (Зайцев 1998). Ця стаття має на меті заповнити лакуну в проблемі нижньої хронологічної межі виникнення поселення біля р. Булганак і з'ясувати його зв'язки з Херсонеським полісом на ранньому етапі існування.

Пізньоскіфське городище Булганак розташоване за 15,0 км на захід від Сімферополя та за 2,0 км на південь від с. Пожарське. Це — одна з найбільших пізньоскіфських пам'яток. Поселення займало площу близько 6,0 га, потужність культурного шару в різних місцях коливається від 0,8 до 2,5 м. Розкопана площа становить понад 1,5 тис. м². Пам'ятка піддавалася плантажній оранці, через що культурний шар, окрім акрополя, був пошкоджений на глибину до 0,8 м. Виникнення городища автор розкопок І.М. Храпунов датує III ст. до н. е. Більшу частину укріплення мешканці покинули наприкінці I ст. н. е. На акрополі життя тривало до середини II ст. н. е. Культурний шар датується головним чином I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Храпунов 1991, с. 23, 25, 31).

Пам'ятка досліджувалася в 1981—1991 рр. (окрім 1986 р.) експедицією Сімферопольського державного університету, яку очолював І.М. Храпунов. Основні результати розкопок відображені в кількох роботах (Храпунов 1991; Храпунов, Мульд 1993). Окремо розглянуто червонолаковий і ліпний посуд, а також амфорні клейма та мегарські чаші (Шкроб 1991;

Храпунов, Федосеев 1996; Власов 1997; Шапцев 2008).

Наведемо каталог знахідок, що включає опис посуду, його атрибуцію та датування. Фрагменти позначені роком знахідки і через скісну риску — номером за колекційним описом. Розміри фрагментів подані в сантиметрах, D — діаметр вінця, d — діаметр дна.

1. Фрагмент ніжки та нижньої частини тулуба фіміатерія (81/30; рис. 1, 5). Лак перепалений, матовий. Глина щільна, також перепалена. Походить з шару, що залягав безпосередньо на материку, і датується II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 8—9). Близький за формою фіміатерій відомий на городищі Чайка — відрізняється від нашого фрагмента двома петлеподібними ручками у верхній частині ніжки (Попова, Коваленко 2005, с. 20, рис. 40, 1). За формою наш фрагмент близький до червоноглиняних фіміатеріїв, що трапляються в елліністичних шарах (кінця IV—II ст. до н. е.) грецьких поселень Криму (Белов, Стржелецкий, Якобсон 1953, с. 168, рис. 2, а; Гайдукевич 1987, с. 77, рис. 91, 1; Зайцев 1990, с. 90, рис. 6, 5; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 63—64, рис. 12, 2, 3). Найімовірніше, це ритуальний посуд, що використовувався для відправлення культів у домашніх умовах.

Є припущення, що декотрі з подібних посудин виробляли в Херсонесі (Попова, Коваленко 2005, с. 64).

На городищі Чайка аналогічні фіміатерії датуються кінцем першої — початком другої чверті III ст. до н. е.

2. Фрагмент стінки посудини, прикрашеної розписом у вигляді стилізованої хвилі (82/21; рис. 1, 7). Лак з металевим блиском, рідкий. Глина світло-коричнева, щільна, з домішкою піску. Походить з шару темного ґрунту, що залягав безпосередньо на материку та датується II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 8).

Розпис у вигляді стилізованої хвилі за аналогією з матеріалами Ефеса датується сере-

диною III ст. до н. е. (Mitsopoulos-Leon 1991, p. 106, 51). Є й пізніша дата для посуду зі схожим орнаментом: кінець II — початок I ст. до н. е. (Lungu 2000—2001, p. 275, pl. IV, 8—11). Незначні розміри нашого фрагмента не дозволяють уточнити його датування.

3. Фрагмент вінця глибокої миски (83/47; D-16; рис. 1, 13). Лак глянцевий, щільний. Глина яскраво-коричневого кольору. Походить із заповнення рову, де знайдено різночасовий матеріал (Храпунов 1991, с. 5).

Подібні глибокі чорнолакові миски з майже вертикальними вінцями виготовляли в Атиці в останній чверті IV — першій чверті III ст. до н. е. (Rotroff 1997, p. 341, pl. 63, № 993—1001). Так само, ймовірно, слід датувати і нашу посудину.

4. Фрагмент вінця неглибокої миски (83/43; D-20; рис. 1, 11). Лак глянцевий, рідкий, з металевим блиском. Глина світло-коричнева, з домішкою піску. Походить з нижньої частини зольника, який датується III—II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 19).

Подібний посуд досить широко відомий (Парович-Пешикан 1974, с. 88; Алексеєва 1975, с. 35; Hayes 1991, f. XLI, 8; Зайцев 1998, с. 57, рис. 2, 20). Наш фрагмент можна датувати початком III ст. до н. е.

5. Фрагмент стінки канфара з нижнім приліпом ручки (83/59; рис. 1, 1). Лак щільний, матовий, перепалений. Глина щільна, також перепалена. Походить з насипу валу (Храпунов 1991, с. 6).

Подібні канфари трапляються практично на всіх пам'ятках доби еллінізму Північного Причорномор'я (див.: Капошина 1959, с. 128, 150, рис. 47; Парович-Пешикан 1974, с. 77, рис. 74, № 1—8; Леви 1975, с. 70, рис. 30; Мелюкова 1975, рис. 41—43; Брашинский 1980, табл. XXXVI; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 63, рис. 12; Масленников 1995, с. 108, 120, рис. 32, 44; 1997, с. 114—115; Егорова 2007, рис. 1).

Наш фрагмент можна датувати за наведеними аналогіями другою половиною III ст. до н. е.

6. Фрагмент стінки посудини (канфар?) з розписом в стилі «Західний схил Афіньської агори» (84/48; рис. 1, 3). Лак матовий, щільний. Глина світло-коричнева, щільна. Походить з нижньої частини зольника, який датується III—II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 19).

Найімовірніше, фрагмент належить до зазначених канфарів і може бути датований, як і фрагмент 83/59, другою половиною III ст. до н. е.

7. Фрагмент вінця тарілки (84/47; D-16; рис. 1, 14). Лак перепалений, доброї якості, глянцевий. Глина щільна, також перепалена. Походить з гос-

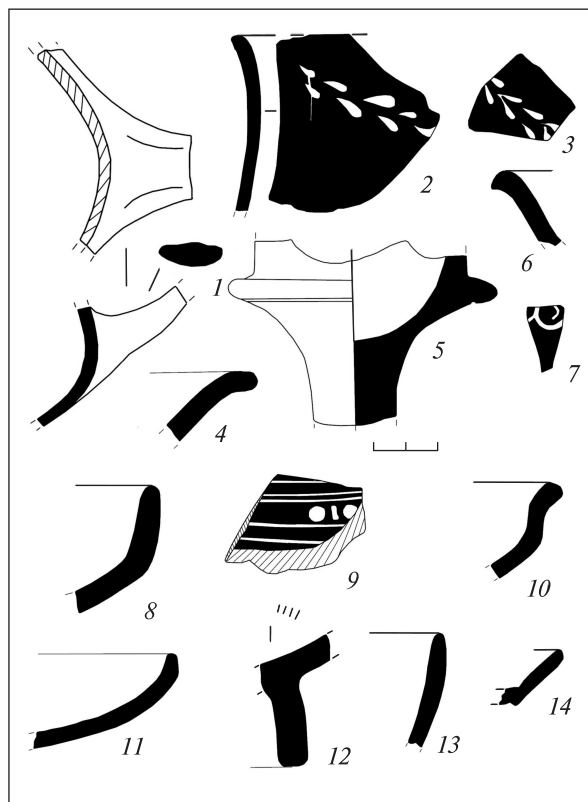

Рис. 1. Булганак. Чорнолакова кераміка

подарської ями 4, де є ранньою домішкою. Аналогій цьому фрагменту знайти не вдалося.

8. Фрагмент вінця чорнолакової миски з відігнутих краєм (85/32; D-18; рис. 1, 10). Лак матовий, щільний, перепалений, глина теж. Походить з розораного шару.

Судячи по вінцю, фрагмент можна віднести до варіанту мисок з відігнутих краєм, який Т.В. Єгорова датує третьою чвертю III ст. до н. е. (Егорова 2005, с. 219, рис. 1, 5, 6).

9. Фрагмент стінки посудини, прикрашеної розписом білою і світло-коричневою фарбами та врізними лініями (89/48; рис. 1, 9). Лак рідкий, глянцевий, з металевим блиском. Глина яскраво-коричневого кольору. Походить з шару розвалу захисних споруд, де є ранньою домішкою.

Близький орнамент (ряд крапок між двома горизонтальними лініями, що розташові у верхній частині тулуба) трапляється на посуді III—II ст. до н. е. (Alexandropoulou 2002, S. 210—211, Abb. 44, 46; Behr 1988).

10. Фрагмент високого кільцевого піддона, прикрашеного насічками (90/26; d-15; рис. 1, 12). Лак рідкий, глянцевий, з металевим блиском. Глина щільна, світло-коричневого кольору, з домішкою піску. Походить з шару суглинку, де є ранньою домішкою.

Незначні розміри фрагмента не дозволяють визначити тип посудини. Але, судячи з форми піддона, він походить від миски і може датуватися III ст. до н. е.

11. Фрагмент вінець миски з горизонтально відігнутим краєм (90/38; D-38; рис. 1, 4). Лак рідкий, глянцева, з металевим блиском. Глина червоно-коричнева, щільна, з незначною домішкою слюди. Як і попередній фрагмент, походить із шару суглинку, де є ранньою домішкою.

Прямої аналогії знайти не вдалося, але фрагмент близький до чорнолакових тарілок з Неаполя Скіфського, Ольвії та Кеп (Леви 1964, рис. 15; Усачева 1978, рис. 2, 6; Зайцев 1998, с. 57, № 22—23). Датуються подібні тарілки за аналогією зі знахідками на Афінійській агорі 150—110 рр. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 49, № 690). Так само, ймовірно, слід датувати і наш фрагмент.

12. Фрагмент вертикального вінця миски (90/30; D-22; рис. 1, 8). Лак матовий, щільний, перепалений. Глина щільна, теж перепалена. Походить з розораного шару. Близькі за формою вінця посуду представлені в матеріалах Лемноса (Savona, Poggessi 2000, p. 149, fig. 86, № 1—3), датовані другою половиною III ст. до н. е. Так само слід, мабуть, датувати і наш фрагмент.

13. Фрагмент вінця канфара, орнаментованого в стилі «Західний схил Афінійської агори» (91/54; D-6; рис. 1, 2). Лак якісний, щільний, глянцева. Глина щільна, світло-коричневого кольору, без помітних домішок. Походить з шару, який залягав відразу під дерном, де фрагмент є ранньою домішкою.

Канфари з подібним вінцем датуються першою чвертю III ст. до н. е. (Rotroff 1997, p. 83).

14. Фрагмент вінця миски (91/53; D-9; рис. 1, б). Походить з розораного шару. Лак щільний,

матовий, перепалений. Глина щільна, без помітних включень, теж перепалена.

Фрагмент походить від миски такого само типу, що й фрагмент 85/32. Миски з подібним вінцем датуються другою чвертю III ст. до н. е. (Hayes 1991, fig. II, 11, 13; Mitsopoulos-Leon 1991, T. 6, A. 21, A. 22; Rotroff 1997, fig. 59, № 879, 881).

Особливість колекції чорнолакової кераміки полягає в тому, що практично всі фрагменти посуду знайдені в перевідкладеному стані, і через це їх можна датувати тільки за аналогіями. Слід зазначити, що така ситуація зі знахідками чорнолакової кераміки спостерігається і на всіх інших пізньоскіфських пам'ятках, де, як і на Булганакському городищі, шари IV—III ст. до н. е. відсутні (Храпунов 2004, с. 84).

Датування низки фрагментів чорнолакової посуду (81/30; 83/47; 83/43; 85/32 і 91/54) дозволяє віднести час виникнення поселення на р. Булганак до першої чверті III ст. до н. е. Це підтверджують і херсонеські клейма, знайдені на городищі (Храпунов, Федосеев 1996, с. 105, №№ 26—34).

Особливий інтерес викликає знахідка такої нехарактерної для скіфської культури посудини, як феміатерій. Дуже обережно можна припустити присутність еллінізованого або грецького етнічного елемента серед скіфського населення на ранньому етапі розвитку поселення Булганак. Можливо, наявність феміатерій та херсонеських клейм (останні найраніші на поселенні і не мають відповідників у Неаполі Скіфському: Храпунов, Федосеев 1996, с. 109) дозволяють припустити участь Херсонеської держави в житті раннього поселення біля р. Булганак.

Висловлюю вдячність І.М. Храпунову за можливість опублікувати знахідки.

Алексеева Е.М. Раскопки эллинистического дома в Горгиипии // КСИА. — 1975. — 143. — С. 31—37.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Яковсон А.Л. Квартал XVIII (раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) // МИА. — 1953. — 34. — С. 160—236.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980.

Власов В.П. Лепная керамика позднескифского городища Булганак // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — I. — С. 204—303.

Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987.

Егорова Т.В. Чернолаковая керамика середины III — третьей четверти II в. до н. э. из греческих слоев городища «Чайка» // Материалы исследований городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму. — М., 2007. — С. 313—336.

Зайцев Ю.П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 83—94.

Зайцев Ю.П. Керамика слаковым покрытием из слоя пожара I Южного дворца Неаполя Скифского // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998. — С. 52—60 (Тр. ГИМ. — 102).

Капошина С.И. Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи // МИА. — 1959. — 69. — С. 108—153.

- Кутайсов В.А., Уженцев В.Б.* Восточные ворота Калос-Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.
- Левы Е.И.* Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия: теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 228—271.
- Левы Е.И.* Ольвийская агора // Ольвия. — К., 1975. — С. 109—118.
- Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма (К истории сельского населения Европейского Боспора в VI—I вв. до н. э.) // Боспорский сборник. — 1995. — 8.
- Масленников А.А.* Чернолаковая посуда с поселения Генеральское-западное // Проблемы истории, филологии, культуры. — М.; Магнитогорск, 1997. — Ч. I. — Вып. IV. — С. 112—130.
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Попова Е.А., Коваленко С.А.* Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Усачева О.Н.* Рельефная керамика из Кеп // КСИА. — 1978. — 156. — С. 100—107.
- Храпунов И.Н.* Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // МАИЭТ. — Симферополь, 1991. — II. — С. 3—33.
- Храпунов И.Н.* Этническая история Крыма в раннем железном веке. — Симферополь; Керчь, 2004 (БИ. — VI).
- Храпунов И.Н., Мульд С.А.* Оборонительные сооружения акрополя Булганакского городища // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — III. — С. 8—13.
- Храпунов И.Н., Федосеев Н.Ф.* Керамические клейма Булганакского городища // Древности. — Харьков, 1996. — С. 102—110.
- Шапцев М.С.* Мегарские чаши позднескифского городища Булганак // Проблемы истории, филологии и культуры. — М.; Магнитогорск, 2008. — XXI. — С. 325—335.
- Шкроб О.Б.* Методика изучения и классификации краснолаковой керамики (из материалов раскопок Булганакского городища) // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 131—141.
- Alexandropoulou A.* Gnathia- und Westabhangkeramik: eine vergleichende Betrachtung. — Münster, 2002.
- Behr D.* Neue Ergebnisse zur pergamenischen Westabhangkeramik // Estantuler Mitteilungen. — 1988. — 38. — S. 97—178.
- Hayes J.W.* Paphos. The Hellenistic and Roman pottery. — Nicosia, 1991. — Vol. III.
- Lungu V.* Amphoras West-Slope sur le littoral pontique // PONTICA. — Constanta, 2000—2001. — XXXIII—XXXIV. — P. 253—281.
- Mitsopoulos-Leon V.* Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde, 1. Teil. Keramik hellenistischer und römischer Zeit. — Wien, 1991 (Forschungen in Ephesos. — IX. — 2/2).
- Rotroff S.I.* Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // The Athenian Agora. — 1997. — Vol. XXIX.
- Savona S., Poggessi G.* Un deposito di ceramiche del cabirio Di Lemno // Ε'Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. — Αθήνα, 2000. — P. 145—152.

Надійшла 10.02.2011

М.С. Шапцев

ЧЕРНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА ИЗ ПОЗДНЕСКИФСКОГО ГОРОДИЩА БУЛГАНАК

Представлены фрагменты чернолаковой керамики III—II вв. до н. э. из раскопок Булганакского городища в Крыму. Через привлечение аналогий определено, что наиболее ранние фрагменты относятся к первой четверти III в. до н. э., что позволяет датировать этим временем возникновение поселения Булганак. Анализ материалов позволяет предполагать присутствие греческого этнического компонента среди позднескифского населения на раннем этапе развития Булганакского городища. Имеются также некоторые основания допускать участие Херсонеса Таврического в основании и жизни данного укрепления.

M.S. Shaptsev

BLACK GLOSS CERAMICS FROM BULHANAK, A LATE SCYTHIAN HILL-FORT

Fragments of black gloss ceramics of the 3rd and the 2nd centuries BC from the excavations of Bulhanak hill-fort in the Crimea are presented. By the usage of given analogies it was determined that the earliest fragments were dated by the first quarter of the 3rd c. BC, which allows the author to date the foundation of the hill-fort by this period. Analysis of the materials helps to presume the existence of Greek ethnic component among the Late Scythian population at the early stage of development of Bulhanak hill-fort. Also there are some grounds to assume that Tauric Chersonesos participated in the foundation and life of this fortification.